

Г. Я. Сергієнко (Київ)

Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847 рр.)

Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847)— важливий етап в його житті. Поет активно включився у наукові пошуки на ниві археології, фольклористики, етнографії, археографії, зробив певний вклад у їх розвиток, заклав міцні підвалини українського народознавства. Археографічні подорожі Т. Г. Шевченка по Правобережній і Лівобережній Україні збагатили його революційно-демократичні погляди, чому сприяло спілкування з простим народом.

Світогляд і творчість великого сина українського народу Т. Г. Шевченка — геніального поета, талановитого художника, революційного демократа і громадського діяча, самовідданого борця за волю і щастя пригноблених мас усіх націй — формувалися і розвивалися на основі передової культури й суспільної думки, відображали наростаючу хвилю селянського протесту проти кріпацької неволі, прагнення простих людей до кращого життя. Великий Кобзар належав до революційних просвітителів, які словом і ділом стояли за народну справу, наближали соціальну революцію в Росії.

Геній і талант Т. Г. Шевченка були всеосяжними: поряд з поезією і художньою творчістю він займався вивченням історичного минулого українського народу, був глибоким цінителем пам'яток історії і культури. Творча спадщина Кобзаря свідчить про те, що він мав ґрунтовні знання з історії, мистецтва, літератури, етнографії, фольклористики, політичної економії, філософії, археографії, археології та інших суспільних наук. Його думки й сьогодні не втратили свого значення.

Нині шевченкознавство перетворилося на одну з найважливіших галузей не лише літературознавства, а й інших суспільних наук. Незважаючи на те, що творчому шляху Т. Г. Шевченка присвячено багато книг, брошур, статей, деякі його сторінки залишилися недостатньо дослідженими. Однією з них є, зокрема, його нетривала служба в Київській археографічній комісії (її офіційна назва — Комісія для розбору давніх актів при канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора).

Діяльність Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії вже частково висвітлювалася у працях учених^{1–2}. Однак спеціального дослідження з теми досі не створено. Можливо, це пояснюється складністю й специфічністю джерел: археологічних нотаток, записів про пам'ятки народної творчості, згадок у щоденнику і російських повістях, поетичних творах Т. Г. Шевченка, спогадах сучасників про нього тощо.

Автор даної статті ставив своїм завданням привернути увагу дослідників до теми, спонукати до її дальшої поглибленої розробки на основі всієї сукупності джерел і літератури. Крім того, ми намагалися показати результати діяльності Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії, мету його подорожей по Україні, участь в археоло-

^{1–2} Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843—1893: Историческая записка о ее деятельности.— К., 1893.— 140 с.; Левицкий О. И. Археологические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845—1846 гг. // Киевская старина.— 1894.— № 2.— С. 231—244; Шугуров Н. О рисунках Т. Г. Шевченко, исполненных по поручению Киевской археографической комиссии в Волинской губернии // Там же.— С. 318—323; Попов П. М. До питання про Шевченка як художника-літографа // 36. праць одинадцятої наукової Шевченківської конференції.— К., 1963.— С. 140—157; Сваричевський А. В. Археографічна подорож Т. Г. Шевченка на Поділля // Народна творчість та етнографія.— 1973.— № 2.— С. 80—82; Анісов В. Середя Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1976.— С. 65—87; Т. Г. Шевченко: Біографія.— К., 1984.— С. 127—184; Сергієнко Г. Я. Шевченко і Київ.— К., 1987.— С. 34—58.

гічних дослідженнях, замальовки архітектурних пам'яток, спостереження й оцінки історичного минулого українського народу з точки зору революційного демократа.

Що являла собою Київська археографічна комісія і яке її наукове значення в історії української культури?

Серед професорів Київського університету, заснованого в 1834 р., виникла думка про створення наукового історичного товариства на зразок Московського товариства історії і старожитностей російських та Одеського товариства історії й старожитностей, члени якого б об'єднували зусилля для досліджень у галузі історії, археології та етнографії України.

Колишній ректор Київського університету професор М. О. Максимович у 1840 р. склав проект статуту та записку з обґрунтуванням потреби створення такого товариства. Ці документи були подані на розгляд генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову³. Майже три роки останній зволікав з вирішенням справи. Він, напевне, розумів важливість вивчення історії та археології України, але вважав, що це треба доручити не науковому товариству, а урядовій установі, підпорядкованій царській адміністрації.

Лише 30 квітня 1843 р. Д. Г. Бібіков звернувся з офіційним листом до міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського з проханням підтримати його пропозицію про створення в Києві тимчасової комісії для розгляду численних архівів, що існували при урядових установах і монастирях, приватних колекцій у поміщицьких маєтках, обстеження архітектурних пам'яток, збирання пам'яток народної творчості тощо. Таку комісію генерал-губернатор пропонував підпорядкувати його канцелярії, а її діяльність мала охоплювати три губернії — Київському, Подільському і Волинському. На утримання комісії передбачалося використати земські податкові збори, розмір яких становив 1500 крб. щороку⁴.

У той час в Росії уже діяла Петербурзька археографічна комісія, утворена в 1834 р. як тимчасова, а потім — як постійна. Міністр внутрішніх справ 31 травня 1843 р. офіційно повідомив київському генерал-губернатору про згоду царського уряду на створення при його канцелярії Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. 8 грудня 1843 р. відбувся урочистий акт її відкриття⁵.

У 1845—1847 рр., коли в ній працював Т. Г. Шевченко, до складу цієї комісії входили: правитель канцелярії генерал-губернатора М. Е. Писарев (голова), відомий нумізмат барон С. І. Шодуар (віце-голова), професор права Київського університету М. Д. Іванишев (діловод); почесні члени комісії — історик і археолог М. Ф. Берлінський, археограф, попечитель Чернігівської гімназії М. О. Судієнко; дійсні члени комісії — професори Київського університету М. О. Максимович, В. Ф. Домбровський, О. І. Ставровський, В. П. Чехович, О. І. Селін; члени-співробітники — вчитель Києво-Подільського дворянського училища П. О. Куліш, професор Київського університету М. І. Костомаров, історик і етнограф, ректор Львівської ставропігійальної друкарні Д. І. Зубрицький та інші. Значна частина членів комісії не мала відношення до історичної науки (особи з числа вищого духовенства, царської адміністрації, поміщики, чиновники тощо)⁶. Головну роль в ній відігравали названі вище учені, за винятком М. Е. Писарева.

3 грудня 1843 р. Київська археографічна комісія, незважаючи на невелику чисельність, активно займалася пошуком документів в архі-

³ Максимович М. Письма о Кieve и воспоминания о Тавриде.— СПб., 1871.— С. 114—116.

⁴ Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов.— С. 12—13.

⁵ Там же.— С. 13—14, 24—25.

⁶ Там же.— С. 136—140.

вах державних установ, магістратів, монастирів, поміщицьких маєтків для їх належного збереження і публікації, а також етнографічних і фольклорних матеріалів, вивченням археологічних і архітектурних пам'яток, їх змалюванням, обмірами тощо. Поступово Київська археографічна комісія перетворилася на наукову установу, діяльність якої перевершила сподівання царського уряду.

Про створення комісії Т. Г. Шевченко міг дізнатися під час перебування в Києві наприкінці січня — на початку лютого 1844 р. від її члена-співробітника П. О. Куліша. Мабуть, саме тоді він вирішив після закінчення навчання в Академії мистецтв приїхати до Києва і поступити на службу в цю наукову установу.

Після закінчення курсу навчання в Академії мистецтв Т. Г. Шевченку було присвоєно звання «некласного художника» (22 березня 1845 р.). Він звернувся до правління Академії з проханням дозволити йому поїздку на Україну для художніх занять. 25 березня поету було видано відповідний квиток, а наприкінці місяця Т. Г. Шевченко виїхав з Петербурга через Москву до Києва⁷.

Друге перебування Т. Г. Шевченка на Україні тривало два роки. Це був період його активної творчої і громадсько-політичної діяльності, дальшого формування як революційного демократа. Навколо поета і художника гуртувалися прогресивні кола України. Прибувши у червні 1845 р. до Києва, Т. Г. Шевченко познайомився з членами гуртка передової інтелігенції (П. О. Куліш назвав його «Київська молодь»), які ставили своїм завданням поширення освіти серед простого народу і розвиток української літератури. До гуртка входили професори і студенти Київського університету, вчителі гімназій, повітового училища, Інституту благородних (шляхетних) дівчат, дворянська інтелігенція. Поет поринув у громадські справи, займався літературною творчістю, багато малював.

У цей час Т. Г. Шевченко зустрічався з професором М. О. Максимовичем і подарував йому окреме видання поеми «Тризна» (1844 р.) з написом: «*Михайлові Максимовичові од Т. Шевченка*»⁸. Завдяки рекомендації М. О. Максимовича Київська археографічна комісія неофіційно доручила Т. Г. Шевченкові зробити малюнки історичних пам'яток у Чернігівській і Полтавській губерніях, хоч вони й не були підпорядковані київському генерал-губернатору.

Виконуючи доручення комісії, Т. Г. Шевченко здійснив у 1845—1846 рр. три подорожі по Україні й намалював чимало історичних пам'яток, брав участь в археологічних розкопках могил та ілюструванні видань, водночас залишив багато філософських суджень і висловлювань про історичні події на Україні.

Свою першу подорож (влітку — восени 1845 р.) для вивчення і малювання історичних пам'яток Т. Г. Шевченко розпочав з Густинського монастиря, розташованого поблизу м. Прилуки. Цей монастир засновано 1612 р. князем Михайлом Вишневецьким для боротьби православної церкви проти наступу уніатства. Про відвідання Густина і роботу там Т. Г. Шевченко згадував в автобіографічній повісті «Музыкант»: «Я, изволите видеть, по поручению К[иевской] а[рхеологической] комиссии по[се]тил эти полуразвалины и, разумеется с помощью почтеннейшего отца Илии, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетмана Самойловича в 1674 году, о чем свидетельствует портрет его jako ктитора, написанный на стене главной церкви.

Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные, или святые, ворота, та церковь в пяти главах, Петра и Павла, да еще трапезу и

⁷ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814—1861.— К., 1982.— С. 65—66, 73.

⁸ Т. Г. Шевченко: Біографія.— С. 128.

церковь, где погребен вечная память достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг, — сделавши, говорю, все это как умел, я на другой день хотел было оставить Прилуки и отправиться в Лубны осмотреть и посмотреть на монастырь, воздвигнутый набожной матерью Иеремии Вишневецкого Корбута»⁹.

Донині збереглися три акварелі Т. Г. Шевченка, написані ним під час першої подорожі: «В Густині. Церква Петра і Павла», «В Густині. Трапезна церква», «Брама в Густині. Церква св. Миколая». Поет висловлював невдоволення невдалою реставрацією церков¹⁰.

Плідною була також подорож Т. Г. Шевченка на Полтавщину, коли він побував у Яготині, Лубнах, Пирятині, Ромнах, Миргороді, Веселому Подолі, Хоролі, Полтаві, Березовій Рудці, Ісківцях, Переяславі, Єрківцях та багатьох інших містах і селах. У містерії «Великий льох» поет у сатиричній формі зобразив феодально-кріпосницький лад у Російській імперії, зокрема на Україні, виступив на захист поневолених народів. І серед передової інтелігенції він знаходив чимало однодумців і прихильників.

Що ж до змалювання історичних пам'яток, то Т. Г. Шевченко особливо звернув на них увагу в Полтаві і Переяславі. Зокрема, в Полтаві він відвідав будинок українського поета І. П. Котляревського і зробив акварельний малюнок на цю тему. Тоді ж Тарас Григорович намалював Воздвиженський монастир, який потім згадував у повісті «Близнецы». Ці малюнки збереглися до нашого часу.

У серпні 1845 р. Т. Г. Шевченко побував у Переяславі, де жив його знайомий по Петербургу лікар А. О. Козачковський. Там він зустрівся з членами гуртка передової інтелігенції, яка високо цінила полум'яну шевченківську поезію, його художній талант. Оглянувши Успенську церкву, Т. Г. Шевченко записав: «Церковь успения..., в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю, сгорела, а на том месте в 1760 году построена новая...»¹¹. Про цю ж церкву він писав і в повісті «Близнецы»: «Это Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского»¹².

Водночас Т. Г. Шевченко різко критикував тодішні методи реставрації Успенської церкви: «...Внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать»¹³. Зрештою він її і не намалював. До нашого часу дійшли кілька інших малюнків, зроблених у Переяславі: «Михайлівська церква», «Вознесенський собор», «Церква Покрова» і «Кам'яний хрест св. Бориса». Як справжній дослідник, Т. Г. Шевченко вказував час заснування культових споруд та їх реставрації, а також сучасний йому стан пам'яток. Так, про Вознесенський собор він писав: «Это соборный храм прекрасной, грациозной, полурокко, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепой в 1690 году»¹⁴. Тарас Григорович давав і загальну оцінку пам'яток: «Переяслав и окрестности его были б чрезвычайно

⁹ Шевченко Т. Музыкант // Повне збір. творів: У 6 т.— К., 1963.— Т. 3.— С. 209—210. На кошти гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича в Густині в 1674 р. збудовано головну церкву.

¹⁰ Там же.— С. 242.

¹¹ Шевченко Т. Археологічні нотатки // Повне збір. творів: У 6-ти т.— К., 1964.— Т. 6.— С. 303. До археологічних нотаток, які Т. Г. Шевченко вів протягом жовтня 1845—квітня 1846 р., потрапили пам'ятки Переяслава, Лубен, Хорола, Миргорода і Чернігова.

¹² Шевченко Т. Близнецы // Повне збір. творів: У 6-ти т.— К., 1963.— Т. 4.— С. 14—15.

¹³ Шевченко Т. Археологічні нотатки.— С. 303.

¹⁴ Шевченко Т. Близнецы.— С. 14.

інтересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе»¹⁵.

В Лубнах Т. Г. Шевченко оглянув славнозвісний Мгарський монастир, заснований Раїною Вишневецькою 1619 р. Головною його спорудою став Преображенський собор (1684—1698 рр.) і висока дзвіниця, звідки відкривається вид на мальовниче Засулля і Солоницю, де відбувся останній бій повстанців на чолі з Северином Наливайком проти польсько-шляхетських військ. У самих Лубнах поет побував на руїнах замку князів Вишневецьких: там «остались земляные укрепления, называемые замком»¹⁶.

Тоді ж, влітку 1845 р., Т. Г. Шевченко здійснив подорож і на південь Київщини — в Чигирин і Суботів, де жив Б. Хмельницький — народний герой, славнозвісний гетьман України і проводир визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування в 1648—1654 рр. і був похований у 1657 р. в суботівській церкві, спорудженій на його ж кошти. Малюнки Тараса Григоровича стали документами, що відобразили тодішній стан історичних пам'яток: сепії «Кам'яні хрести в Суботові» і «Чигиринський дівочий монастир», акварелі «Мотрин монастир», «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Чигирин з суботівського шляху».

Насамкінець слід також сказати про ще один важливий факт з діяльності Т. Г. Шевченка влітку того ж таки насиченого подіями 1845 р. — його участь в археологічній експедиції. Під час канікул професор Київського університету і діловод Київської археографічної комісії М. Д. Іванишев провів успішні розкопки могили Перепетихи (Переп'ятихи) у Васильківському повіті на Київщині. Відомий шевченкознавець П. М. Попов наводить ряд аргументів на користь думки про те, що в цих розкопках брав участь і Т. Г. Шевченко наприкінці червня — на початку липня¹⁷. Одним з вагомих аргументів на підтвердження цієї версії можна вважати вірш М. О. Максимовича, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. У ньому автор звертався до М. Д. Іванишева:

Ой ізгадай, друже лисий,
Як з Тарасом ти співав
Да горілочку кружав
На Переп'ятисі¹⁸.

Тоді ж Київська археографічна комісія прийняла рішення видати окремою книгою результати археологічних досліджень у Перепетисі і для підготовки до друку малюнків для неї запросила двох художників — вчителя малювання Києво-Подільського повітового дворянського училища О. Ф. Сенчилло-Стефановського (він не мав художньої освіти) і випускника Академії мистецтв некласного художника Т. Г. Шевченка¹⁹.

Книга-альбом під назвою «Древности, изданные временною Комиссиею для разбора древних актов» російською і французькою мовами вийшла двома виданнями: у Петербурзі і Києві. Малюнки до першого видання готував О. Ф. Сенчилло-Стефановський, але вони виявилися неякісними. Тоді за наказом генерал-губернатора терміново почали готувати друге видання і для цього залучили ще двох художників — Т. Г. Шевченка і П. І. Шлейфера (викладача малювання з Інституту благородних дівчат), який був одночасно й архітектором²⁰.

¹⁵ Шевченко Т. Археологічні нотатки.— С. 303.

¹⁶ Там же.— С. 307.

¹⁷ Попов П. М. Назв. праця.— С. 149—150.

¹⁸ Максимович М. А. Песня на Тарасову годовщину 10 мая 1862 г. // Киевская старина.— 1898.— № 11.— С. 40—41.

¹⁹ Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов.— С. 56—57.

²⁰ Попов П. М. Назв. праця.— С. 147—149.

Наприкінці листопада 1845 р. Т. Г. Шевченко представив Київській археографічній комісії малюнки історичних пам'яток Чернігівщини і Полтавщини. Праця художника була належним чином оцінена. В журналі засідань комісії від 10 грудня 1845 р. містився запис про зарахування Т. Г. Шевченка її співробітником: «1845 года, декабря 10-го дня, Временная комиссия для разбора древних актов, в присутствии своем, рассуждая о средствах к успешному ходу занятий и находя необходимым сделать для этого изменения в своем составе, полагает:

1. Всепокорнейше просить г. киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора о приглашении... художника Академии Тараса Шевченка в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников». Т. Г. Шевченку встановили щорічне «жалованья» в розмірі 150 крб. сріблом. Документ підписали голова М. Е. Писарев і діловод М. Д. Іванишев. На ньому містилася резолюція: «Согласен. Д. Г. Бибииков»²¹.

Т. Г. Шевченко прийняв запрошення Київської археографічної комісії. «По выпуске из Академии, — писав він, — определился в Киевскую Археологическую комиссию по части рисования и собирания народных преданий, сказок, песен в южнорусских губерниях»²². Праця в цій установі не лише давала можливість поету мати постійний заробіток, а й розширювати коло знайомств серед учених і діячів культури України, займатися малюванням і поезією, історією, фольклористикою, етнографією, археологією. В Київській археографічній комісії Т. Г. Шевченко працював з 10 грудня 1845 р. до 1 березня 1847 р. і зробив значний вклад у вивчення рідного краю в ході тривалих подорожей за дорученням цієї установи.

Другу наукову подорож на Полтавщину і Чернігівщину Т. Г. Шевченко здійснив у грудні 1845 — квітні 1846 р. Від Київської археографічної комісії він ще 28 листопада 1845 р. одержав подорожню і гроші на витрати (150 крб.) на час поїздки з метою опису пам'яток старовини та збирання пам'яток народної творчості²³. Він виїхав з Києва після зарахування його штатним співробітником комісії і прибув до Переяслава. В «Археологічних нотатках» поет звернув увагу на Трибратні могили, що знаходилися в 5 верстах від Переяслава по дорозі з Києва; в 7 верстах по дорозі з боку Золотоноші — Богданову могилу і поблизу «впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный» (йдеться про так звані Змійові вали); між Березанню і Яготином — «огромное земляное укрепление», назване Вибле. Далі Т. Г. Шевченко, відвідавши місце загибелі князя Бориса, записав: «На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь (отсутствие всякого понятия о изящном, и снаружи, и внутри), в ней стоит у иконостаса величиною в три аршина серого гранита крест...» і навів повністю текст напису на цьому хресті²⁴. Як бачимо, поет виступав як справжній дослідник і прискіпливий знавець мистецтва. Крім того, на Переяславщині Т. Г. Шевченко записував народні перекази, пісні, малював краєвиди, писав поетичні твори.

Грудень 1845 р. на Переяславщині був особливо плідним для Т. Г. Шевченка на поетичній ниві: у с. В'юнище він створив поему «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (14 грудня), вірш «Холодний яр» (17 грудня), поему «Псалми давидові» (19 грудня) і, нарешті, в Переяславі — славнозвісну поезію «Заповіт» (25 грудня). Ці твори розповсюджувалися в списках по всій Україні. Причому «Заповіт» був на-

²¹ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 72.

²² Там же.— С. 117.

²³ Там же.— С. 72.

²⁴ Шевченко Т. Археологічні нотатки.— С. 306, 307.

писаний тяжкохворим поетом, який перебував під невсипущим наглядом лікаря А. О. Козачковського.

Лише на початку січня 1846 р. Т. Г. Шевченко зміг продовжити подорож. 12 січня він завітав у с. Мойсівку Пирятинського повіту на Полтавщині на іменини знайомої поміщиці Т. Г. Волховської і там зустрівся з своїми давніми друзями: поетом-романтиком В. М. Забілою, істориком, письменником і етнографом М. А. Маркевичем, братами В. О. і П. О. Закревськими та іншими особами.

В другій половині січня 1846 р. Т. Г. Шевченко приїхав у с. Ісківці Лубенського повіту на Полтавщині до знайомого письменника О. С. Афанасьєва-Чужбинського. «Якось несподівано, — згадував останній, — заїхав він до мене перед масляною — блідий і з поголеною головою після недавньої пропасниці. Тоді він постійно носив чорну оксамитову шапочку. Я й не знав, що він лежав хворий за кілька верст у Переяславському повіті. Під час хвороби Шевченко написав багато віршів. Цього й останнього разу він заїхав до мене в Ісківці з метою запросити мене супроводжувати його по Малоросії: він мав намір перемальовувати старовинні речі по церквах та монастирях, а для мене будь-яке подорожування стало необхідністю. Цього разу ми збиралися їхати ненадовго в Чернігів, а звідти у Київ»²⁵. Незабаром Т. Г. Шевченко і О. С. Афанасьєв-Чужбинський виїхали через Лубни, Прилуки і Ніжин до Чернігова.

Історичні пам'ятки Чернігова давно привертали увагу Т. Г. Шевченка. В першій половині лютого 1846 р. він з своїм попутником прибув до цього славнозвісного міста над зачарованою Десною, притокою Дніпра. Від місцевого духовенства поет отримав дозвіл на змалювання церков, огляд старожитностей монастирів. У Чернігові він затримався на досить тривалий час. «Треба ж було такому трапитись, — писав О. С. Афанасьєв-Чужбинський, — що в Чернігові, по-перше, знайшлося досить пам'яток старовини, які треба було змалювати, по-друге, Шевченка попросили зробити кілька портретів»²⁶. Т. Г. Шевченко користувався повагою серед місцевої інтелігенції і зустрічався з нею на літературних вечорах.

В Чернігові Т. Г. Шевченко за завданням Київської археографічної комісії оглянув і описав рештки цитаделі, Спаський (XI ст.), Борисоглібський (XII ст.) собори, церкву Успення (XI ст.) в Єлецькому монастирі, Борисоглібську (XII ст.) і П'ятницьку церкви, Троїцький монастир, колишній будинок наказного гетьмана України Павла Полуботка, де містилася духовна семінарія з бібліотекою²⁷. Кожній історичній пам'ятці він дав стислі характеристики, що містили цікаві відомості про їх минуле і сучасне.

Важливе місце в діяльності Т. Г. Шевченка як співробітника Київської археографічної комісії посідало малювання історичних пам'яток Києва. «Тут почалося нове життя в надзвичайно поетичній обстановці, — писав О. С. Афанасьєв-Чужбинський, який поселився в одному будинку з Т. Г. Шевченком. — Шевченко задумав змалювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд храмів і цікаві околиці. Сажин узяв на себе частину роботи, і обидва художники пропадали зранку, якщо тільки не заважала погода»²⁸. Згаданий у спогадах М. М. Сажин — вихованець Академії мистецтв, художник-пейзажист, який приїхав у 1844 р. на Україну. Навесні 1846 р. він оселився разом з Т. Г. Шевченком і працював спільно з ним над альбомом «Види Києва» (залишився незавершеним). Т. Г. Шевченко тоді виконав ак-

²⁵ Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спомини про Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 95.

²⁶ Там же. — С. 98.

²⁷ Шевченко Т. Археологічні нотатки. — С. 308—310.

²⁸ Афанасьєв-Чужбинський О. С. Назв. праця. — С. 100.

варелі «Костьол у Києві», «Аскольдова могила», селі «Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі», «Васильківський форт у Києві». На жаль, не зберігся Шевченків малюнок Золотих воріт, про який йдеться у спогадах О. С. Афанасьєва-Чужбинського: «Пішов він якось рано-вранці малювати руїни Золотих воріт, за якими у той час місто ще не розбудовувалося, і сказав, що повернеться увечері. Золоті ворота були близько від нашої квартири»²⁹. Поет залюбки малював краєвиди та історичні пам'ятки не лише Києва, а і його околиць — Китаєва («Китаївська пустинь. Троїцька церква»), Вишгорода («Вишгород»). Малюнки Т. Г. Шевченка й досі залишаються документами — свідками минулої доби. Однак багато їх втрачено.

У липні — серпні 1846 р. Т. Г. Шевченко брав участь у другій археологічній експедиції, що вела розкопки давньої могили Перепет (Переп'ят). Як і в минулому році, експедицію очолював професор М. Д. Іванишев, якого М. О. Максимович жартома назвав «генералом від археології»³⁰. До складу експедиції входив і художник О. Ф. Сенчилло-Стефановський. Однак у цій могилі дослідники не знайшли таких багатств, як у Перепетисі.

Інтерес до археології Т. Г. Шевченко зберіг на все життя. Після звільнення з солдатчини поет, повертаючись із заслання через Астрахань, записав до щоденника 13 серпня 1857 р.: «Я люблю археологію. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний»³¹. Під час перебування в Києві 1859 р. Т. Г. Шевченко вірогідно зустрічався з членами Київської археографічної комісії М. Д. Іванишевим і О. І. Селіним, бо в листі до В. В. Тарновського (молодшого) з Петербурга від 28 вересня 1859 р. зробив приписку: «Як побачите Іванишева і Селіна, то поцілуйте їх за мене»³². Т. Г. Шевченко, шануючи професора Київського університету М. Д. Іванишева, у 1860 р. подарував йому примірник щойно виданого «Кобзаря»³³.

Восени 1846 р. Т. Г. Шевченко здійснив третю наукову подорож по Україні, на цей раз на Правобережжя. 21 вересня він одержав від Київської археографічної комісії доручення з програмою етнографічних і художніх робіт. Доручення підписав сам генерал-губернатор Д. Г. Бібіков. Наводимо його текст:

«Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения: 1-е. О народных преданиях, местных повестях и сказаниях и песнях и всему, что Вы узнаете, составит описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть.

2-е. О замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие насчет собственно их существуют на месте предания и рассказы, а также и исторические сведения. С этих курганов снять эскиз насчет их формы и величины и списать каждый по собранному сведению.

3-е. Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания и составить им описание, чтобы можно было распорядиться снять с них в будущем году рисунки. Если бы где Вы имели возможность достать какие-либо древности, письменные грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или узнав, где они находятся, и о том донести.

²⁹ Там же.— С. 102.

³⁰ Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археологической комиссии.— СПб., 1876.— С. 311.

³¹ Шевченко Т. Щоденник // Повне збір. творів: У 6 т.— К., 1964.— Т. 5.— С. 105.

³² Шевченко Т. Листи // Там же.— К., 1964.— Т. 6.— С. 236.

³³ Лебединцев П. Г. Тарас Григорович Шевченко // Спогади про Тараса Шевченка.— С. 46.

4-е. Кроме сего отправитесь в Почаевскую Лавру и там снимите: а) общий наружный вид Лавры, б) внутренность храма и в) вид на окрестность с террасы.

Все собранные Вами сведения, описания и рисунки, по возвращении Вашем в Киев, представить ко мне.

Подорожнюю и примерно на прогоны и кормовые 150 руб. сереб[ром] при расходной тетради Вы получите из моей канцелярии»³⁴.

Крім цього доручення, яке було складено, судячи за змістом, діловодом Київської археографічної комісії професором М. Д. Іванишевим, Т. Г. Шевченко одержав ще один документ — «Открытое предписание» за підписом того ж генерал-губернатора. В ньому вказувалося, що пред'явник його — співробітник Київської археографічної комісії, «вільний художник» Шевченко має доручення збирати в Київській, Подільській і Волинській губерніях різні відомості про народні перекази, розповіді про кургани, давні пам'ятки, а також давні акти, папери і т. п. Міським і земським поліціям приписувалось «оказывать г. Шевченке при исполнении сего поручения самое деятельное законное содействие»³⁵.

21 вересня 1846 р. генерал-губернатор Д. Г. Бібіков надіслав листи подільському і волинському губернаторам та архієпископам, в яких повідомляв про відрядження у відповідні губернії Т. Г. Шевченка з дорученням Київської археографічної комісії і просив сприяти йому у виконанні останнього³⁶.

Наприкінці вересня 1846 р. Т. Г. Шевченко виїхав на Поділля і одразу відвідав Кам'янець-Подільський (2—7 жовтня). Дні перебування там поета підтверджують документи: подільський архієпископ 2 жовтня надіслав київському генерал-губернатору повідомлення про те, що він розпорядився сприяти Т. Г. Шевченку в його археографічній роботі. Подільський губернатор 7 жовтня повідомив про надання допомоги Т. Г. Шевченку з боку адміністрації губернії³⁷.

У Кам'янець-Подільській губернській гімназії тоді працював учителем географії фольклорист П. О. Чуйкевич (1818—1875) — вихоонець історико-філологічного відділу філософського факультету Київського університету. Т. Г. Шевченко познайомився з ним у червні 1843 р. на квартирі П. О. Куліша в Києві. Між ними встановилися дружні взаємини. Можливо, поет навіть кілька днів жив у квартирі П. О. Чуйкевича при гімназії, на будинку якої буде відкрито меморіальну дошку. До альбома Т. Г. Шевченка тоді ж П. О. Чуйкевич записав народні пісні, зібрані ним на Поділлі: «Зійшла зоря ізвечора, да й не назорилась», «Пливе шука з Кременчука, пливе собі стиха», «Ой, Кармелюче, по світу ходиш». Під текстом останньої пісні рукою Т. Г. Шевченка позначено: «Кам'янець 3 октябрю. 1846 літа 3 октябрю. Од Петра Чуйкевича»³⁸. Тоді ж поет побував у Кам'янецькій фортеці, в папській вежі якої у 1814—1823 рр. тричі відбував ув'язнення народний герой Устим Кармалюк, керівник антифеодального селянського руху на Україні. Поет відвідав Кармалюкову гору, їздив у села, де діяв народний месник. Образ Устима Кармалюка захоплював Т. Г. Шевченка і знайшов відображення в його поемі «Варнак» і однойменній повісті російською мовою³⁹. Т. Г. Шевченко не залишив своїх нотаток про відвідання Кам'янця-Подільського.

³⁴ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 78.

³⁵ Там же.— С. 79.

³⁶ Там же.— С. 78—79.

³⁷ Левицкий О. И. Археологические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845—1846 гг.— С. 241.

³⁸ Шевченко Т. Записи народної творчості // Повне збір. творів: У 6-ти т.— Т. 6.— С. 331—332.

³⁹ Сваричевський А. В. Археографічна подорож Т. Г. Шевченка на Поділля.— С. 80—81.

З Кам'янця-Подільського Т. Г. Шевченко поїхав на Волинь, де відвідав міста Почаїв, Кременець, Острог, Дубно, Корець, Ізяслав, Луцьк, Новоград-Волинський, Житомир, багато сіл, де вивчав історичні пам'ятки, знайомився з побутом і народною творчістю. В Почаївській лаврі, заснованій в 1771 р., він намалював 4 акварелі: «Почаївська лавра з півдня», «Почаївська лавра з заходу», «Собор Почаївської лаври» (внутрішній вигляд), «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври». В містечку Почаєві Т. Г. Шевченко записав кілька народних пісень: «Ой, у саду, саду», «Ой, пила, вихилила», «Гиля-гиля, селезень», під текстами яких вказано місце і дату: «У Почаєві 1846 ок[тября] 20»⁴⁰.

У повісті «Варнак», написаній на засланні, Т. Г. Шевченко згадав про перебування в Кременці: «Возвращаясь из Почаева, я зашел в Кременець посмотреть на королеву Бону и на воздвигавшиеся в то время палаты, или кляштор, для Кременецкого лицея.

Мир праху твоему, благородный Чацкий. Ты любил мир и просвещение!»⁴¹.

Подорожі по містах і селах України, записи народних пісень, огляд історичних пам'яток викликали у Т. Г. Шевченка такі роздуми і філософські узагальнення щодо долі українського народу як етнічної спільності: «От берегов тихого Дона до кременистых берегов быстрого Днестра — одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же. Как одной матери дети»⁴². Тобто великий Кобзар помітив процес формування української нації та її особливості.

В с. Вербка Ковельського повіту на Волині Т. Г. Шевченко намалював тушшю церкву, де похований російський князь, один з полководців часів Івана Грозного А. М. Курбський⁴³.

У багатьох народних піснях, записаних Т. Г. Шевченком під час археографічних екскурсій, звучали мотиви героїчної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів, висловлювався рішучий протест проти нестерпного соціального і національного гноблення. Численні могили в степах України стали німими свідками народного подвигу й самопожертви у двобої з ворогами і гнобителями. Шевченкова інтерпретація історичного минулого і його пам'яток мала революційно-демократичну основу. Побувавши в містах Острозі й Корці, що раніше належали магнатам, поет замислювався над долею вільнолюбного українського народу і його минулим.

«А минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи не одинакова, — писал Т. Г. Шевченко. — На полях Волини и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как например в Остроге или Корце. В Корце даже церковь, хранилище бальзамированных трупов фамилии графов Корецких, сама собою в развалину превратилась. Что же говорят? О чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах!»⁴⁴.

Далі Т. Г. Шевченко продовжує свою думку: «Могила, или курган, на Волини и Подолии большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не украшенной высокой могилой, а иногда и десятком могил. И не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний... Что же говорят

⁴⁰ Шевченко Т. Записи народної творчості.— С. 333—335.

⁴¹ Шевченко Т. Варнак // Повне збір. творів: У 6-ти т.— Т. 3.— С. 167. Королева Бона — дружина польського короля Сигізмунда II (1520—1572). В Кременці на її честь було споруджено пам'ятник. Тадей Чацький (1765—1813) — просвітитель.

⁴² Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Повне збір. творів: У 6-ти т.— Т. 4.— С. 319.

⁴³ Шугуров Н. Указ. соч.— С. 319.

⁴⁴ Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали.— С. 319.

пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Вольнь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага-деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значит могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя»⁴⁵.

З численних записів Т. Г. Шевченком українських народних пісень не всі збереглися. В Повному зібранні творів поета наводяться 61 пісня і 13 варіантів пісень. Фольклористична праця Т. Г. Шевченка мала революційно-демократичну спрямованість. Народні пісні український Кобзар, як учений і революціонер, пов'язував з визвольною боротьбою. І про це яскраво свідчить наведений вище уривок з його роздумів про руїни магнатських замків і численні могили на полях України.

Наприкінці жовтня 1846 р. Т. Г. Шевченко повернувся до Києва, а 31 грудня подав у канцелярію генерал-губернатора рапорт з додатком шнурового зошита про грошові витрати під час відрядження в справах Київської археографічної комісії⁴⁶. Це було останнє доручення, яке він виконав.

В Києві Т. Г. Шевченко підтримував активні зв'язки з таємним Кирило-Мефодіївським товариством, до якого він вступив ще у квітні 1846 р. Одним з організаторів товариства був професор історії Київського університету М. І. Костомаров, який також став співробітником Київської археографічної комісії і спільно з М. І. Гулаком готував до друку літопис Самійла Величка, збирав матеріали з історії визвольної війни на Україні під проводом Богдана Хмельницького, доручав кирило-мефодіївцям О. В. Марковичу, І. Я. Посяді та Г. А. Андрузькому перекласти з латинської на російську мову твору Йоахіма Посторія «Скіфсько-козацька війна» (1652). Т. Г. Шевченко підтримував дружні стосунки з М. І. Костомаровим.

Наприкінці листопада 1846 р. Т. Г. Шевченко звернувся до попечителя Київського учбового округу з проханням призначити його вчителем малювання на вакантну посаду в Київський університет. Разом з тим він вирішив залишитися співробітником Київської археографічної комісії, щоб займатися науковою роботою. Тому 10 грудня того ж року поет звернувся до генерал-губернатора Д. Г. Бібікова за дозволом на суміщенні посад учителя малювання й співробітника комісії⁴⁷. Обидві заяви були направлені до міністерства народної освіти. 21 лютого 1847 р. міністр народної освіти С. С. Уваров повідомив попечителя Київського учбового округу О. С. Траскіну про призначення Т. Г. Шевченка вчителем малювання і дав згоду на його сумісну працю в Київській археографічній комісії⁴⁸. Арешт і заслання перешкодили Т. Г. Шевченку працювати в університеті й комісії.

9 січня 1847 р. Т. Г. Шевченко поїхав на Чернігівщину, щоб забрати залишені там раніше рукописи творів у знайомих — дворян Білозерських, поета В. М. Забіли та ін. Там він затримався на весіллі у П. О. Куліша з Г. М. Білозерською (письменницею Ганною Барвінок), а також займався малюванням. Відсутність Т. Г. Шевченка послужила формальною причиною для звільнення його з посади співробітника Київської археографічної комісії: «1847 г., марта 1 дня. Временная комиссия для разбора древних актов, имея в виду, что сотруд-

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— С. 85.

⁴⁷ Там же.— С. 83.

⁴⁸ Там же.— С. 87—88.

ник комісії Шевченко без всякого согласія комісії отлучился из Киева и по комісії не занимается, определила: исключить его из числа сотрудников комісії, с прекращением производившегося ему жалования по 12 р. 50 коп. сереб[ом] в месяц»⁴⁹. Підписали ухвалу голова М. Е. Писарев, члени комісії В. П. Чехович, О. І. Ставровський, О. І. Селін і діловод М. Д. Іванишев.

Радянські дослідники вважають, що Т. Г. Шевченка звільнено з посади за його участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, про існування якого ще в лютому 1847 р. стало відомо помічникові попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефовичу — почесному членові Київської археографічної комісії. Та й ухвала була оформлена уже після арешту поета.

Загалом служба Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії мала неабияке значення: він зробив чимало історико-археографічних записів, малюнків пам'яток історії та пейзажів, зібрав багато народних пісень, переказів і легенд, спостерігав життя українського народу. Серед паперів поета знаходилися зібрані ним історичні документи: витяги з оригінальних актів про землеволодіння поміщиків і становище кріпаків, скарги, прохання тощо.

Археологічні, етнографічні та фольклористичні дослідження Т. Г. Шевченка збагатили суспільну науку на Україні, сприяли посиленню інтересу громадськості до пам'яток історії та культури. На жаль, значна частина наукової спадщини Кобзаря не дійшла до нашого часу: вона була втрачена під час його арешту і заслання. Частина її використана Т. Г. Шевченком у його «Щоденнику» та повістях російською мовою: «Варнак», «Прогулка...» та ін.

У Київській археографічній комісії Т. Г. Шевченко формально працював рік і чотири місяці (фактично — рік і десять місяців) і за цей час здійснив за її завданням 3 подорожі по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлю і Волині, а також брав участь у двох археологічних експедиціях, виданні альбома археологічних знахідок «Древности». Тоді ж комісія започаткувала видання документів під назвою «Пам'ятники», перший том яких побачив світ у 1845 р. під редакцією М. О. Максимовича та М. Д. Іванишева; другий том вийшов у 1846 р. під редакцією В. П. Чеховича і М. Д. Іванишева. У цих перших здобутках Київської археографічної комісії є й частка праці Т. Г. Шевченка — вченого, художника, поета, діяча культури і науки, людини великої ерудиції і громадянської мужності.

Праця Т. Г. Шевченка в Київській археографічній комісії справила благотворний вплив на формування його революційно-демократичних переконань і матеріалістичного розуміння історичного процесу, усвідомлення того факту, що народ як творець матеріальних і духовних цінностей був рушійною силою історії. Завдяки інтересу до історії, археології, етнографії, фольклору, старожитностей України під час служби в Київській археографічній комісії великий Кобзар став основоположником української революційно-демократичної історіографії.

Одержано 30.03.89.

Деятельность Т. Г. Шевченко в Киевской археографической комиссии (1845—1847) — важный этап в его жизни. Поэт активно включился в научные поиски на ниве археологии, фольклористики, этнографии, археологии, сделал определенный вклад в их развитие, заложил прочные устои украинского народоведения. Археологические путешествия Т. Г. Шевченко по Правобережной и Левобережной Украине обогатили его революционно-демократические взгляды, чему способствовало общение с простым народом.

⁴⁹ Там же. — С. 88.